

Contently analyzing the social science textbooks: regarding the human rights concepts

Hamed Zeynalpour, Mohsen Talebzadeh, Kurosh Fathi

¹M.A. in educational planning, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran

²Assistant professor, faculty member of Shahid Beheshti University, Tehran, Iran

³Professor, faculty member of Shahid Beheshti University, Tehran, Iran

Abstract

This present research was conducted with the aim of studying about the degree of attention paid to human rights concepts in formal curriculum.. The statistical population of this research was consisted of all social science textbooks of the high school (three books) in the academic year 2011-2012. With regard to the nature of the subject of this research and the limitation of the statistical population, no sampling was applied and the total population was used as sample size, too. In this research Shannon entropy content analyses method was used. The units of analyses were text, questions, exercises, and pictures. Data were collected via lists of content analysis of textbooks which were formulated after studying theoretical foundation. The validity was approved by educational science and human rights experts. The findings showed that human rights concepts were not focused identically in all the social science textbooks in different grades of high school. That is to say that from the total of 361 human right concepts, about 179 topics (50%) were focused in the first grade; whereas, 90 topics (24%) and 92 topics (26%) were mentioned in the second and the third grade, respectively. In addition, there was no specific order in terms of sequence and presentation of such concepts, as well.

Keywords: Education of human rights, Social science curriculum, Human Rights Concepts

تحلیل محتوای کتب علوم اجتماعی دوره متوسطه در ارتباط با مفاهیم حقوق بشر

حامد زینالپور، محسن طالب زاده*، کوروش فتحی واجارگاه

^۱کارشناس ارشد برنامه ریزی درسی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران

آستادیار و عضو هیأت علمی دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران

آستاد و عضو هیأت علمی دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران

چکیده

پژوهش حاضر با هدف بررسی میزان توجه به حقوق بشر در برنامه درسی رسمی دوره متوسطه (کتاب‌های درسی علوم اجتماعی دوره متوسطه) صورت گرفت. جامعه آماری پژوهش مشتمل بود بر کلیه کتاب‌های درسی علوم اجتماعی دوره متوسطه (سه کتاب) در سال ۱۳۹۰-۱۳۹۱ که با توجه به ماهیت پژوهش و به دلیل محدود بودن جامعه آماری از نمونه‌گیری صرف نظر شده و کل جامعه آماری به عنوان نمونه در نظر گرفته شد. در این پژوهش از روش تحلیل محتوای آنتروپی شانون استفاده شد و واحد تحلیل نیز متن، تصویر، پرسش و فعالیت است. ابزار جمع‌آوری اطلاعات، سیاهه‌های تحلیل محتوای کتب درسی بود که پس از مطالعه مبانی نظری تهیه و تدوین شد و روایی آن توسط متخصصان علوم تربیتی و حقوق بشر تعیین گردید. یافته‌های پژوهش نشانگر آن بود که در کتاب‌های درسی علوم اجتماعی دوره سه ساله متوسطه توجه یکسانی به مفاهیم مربوط به حقوق بشر نشده بود به طوری که از مجموع ۳۶۱ واحد ضبط شده در زمینه مفاهیم حقوق بشر ۱۷۹ واحد (۵۰٪) مربوط به سال اول متوسطه، ۹۰ واحد (۲۴٪) مربوط به سال دوم متوسطه و ۹۲ واحد (۲۶٪) مربوط به سال سوم متوسطه بوده است، همچنین سیر توالی و نحوه عرضه این مفاهیم در کتب علوم اجتماعی نیز از نظم ویژه‌ای پیروی نمی‌کند.

واژگان کلیدی: آموزش حقوق بشر، برنامه درسی علوم

اجتماعی، مفاهیم حقوق بشر

مقدمه

توجه به ارزش‌های انسانی برای احترام به کرامت و مقام انسانی و تحقق انسجام اجتماعی است. (Shadvar, 2003)

آموزش حقوق بشر

آموزش حقوق بشر را می‌توان به عنوان برنامه‌ای برای فراهم کردن دانش و درک مورد نیاز برای حقوق بشر و تلاشی برای معرفی ارزش‌های حقوق بشری در برنامه‌ها و آموزش‌های رسمی و غیررسمی تعریف کرد. (Moradi, 2008).

2008 همچنین آموزش حقوق بشر شامل تلاش‌های آگاهانه چه از طریق موضوعات خاص و چه از طریق متد و ابزارهای خاص برای رشد و توسعه آگاهی در افراد که اولاً نسبت به حقوق و آزادی‌های خود آشنا شوند و ثانیاً نسبت به حقوق و آزادی‌های دیگران حساس شوند و ثالثاً به تحقق آزادی‌های خود و دیگران اقدام عملی کنند است. (Behruzikhah, 2007).

در واقع آموزش حقوق بشر به منظور کمک به مردم برای رشد و تعالی و رسیدن به نقطه‌ای است که حقوق بشر را درک نموده و احساس کنند که این حقوق مهم بوده و باید به آنها احترام گذاشت و از آنها دفاع کرد و این امر بهترین پیش نیاز در جریان پیشرفت به سوی یک دنیای مسالمت آمیز و امن است. آموزش حقوق بشر یک کمک اساسی به تحقق حقوق بشر و یک عنصر واجب در هر راهبردی برای جلوگیری از تبعیض نژادی، بیگانه‌هراسی و نابرابری است. (Moradi, 2008)

می‌توان گفت آموزش حقوق بشر مجموعه‌ای از آموزش‌ها در جهت زیر است:

الف: ایجاد آگاهی در خصوص ارزش‌های مربوط به حقوق بشر

ب: توسعه و تقویت رعایت حقوق بشر از طریق آموزش و پرورش

ج: آشنایی با ساز و کارهای تضمینی جهت مقابله با موارد نقض حقوق بشر و التزام به اجبار و رعایت آن. (Navabe Daneshmand, 2006)

یک رویکرد کل نگر معرفی شود. زیرا آموزش حقوق بشر به دانش‌آموزان یک فرآیند کلی است که نمی‌توان آن را به گنجاندن مباحث حقوق بشر در برنامه‌های درسی محدود

حقوقی که به همه آحاد جامعه، زن یا مرد، دختر یا پسر، کوچک یا بزرگ تعلق دارد، حقوق بشر (Human rights) تلقی می‌شود. (Hashemi, 2005)

عصر جدید، تجسم معیارهای بنیادینی است که بدون آن حقوق، مردم نمی‌توانند شأن انسانی خود را محقق سازند. (Gandhi, 2007)

همچنین با در نظر گرفتن اسناد بین المللی حقوق بشری و متون معتبر حقوق بشری، می‌توان این حقوق را بدین صورت تعریف کرد: «حقوق بشر مجموعه‌ای از قواعد و مقررات بین المللی است که در همه زمان‌ها و مکان‌ها از مقام، منزلت و کرامت انسانی تمام افراد و یا گروه‌ها صرفاً به دلیل این که انسانند، در مقابل همه دولت‌ها حمایت می‌کند. (Mehrpoor, 2008)

«بدون شک یکی از مهمترین چالش‌های مطرح در جوامع بشری، مسأله عدم آشنایی افراد با مفاهیم حقوق بشر و در نتیجه نقض آن در بسیاری از موارد است و تا زمانی که حقوق بشر در جامعه نهادینه نشده و فرهنگ آن در همه جوامع ایجاد نشود، همچنان نقض حقوق بشر در سطحی گسترده وجود خواهد داشت. برای حل چنین معضلی مهمترین راه حل ایجاد آگاهی در ذهن نوجوانان است. (Fagan, 2002)

می‌توان گفت که اجرای واقعی و مؤثر حقوق بشر بیش از هر چیز مستلزم آن است که یکایک افراد به حقوق خود و دیگران آگاهی یابند و به این ترتیب بتوانند حفظ رعایت آن را خواستار شوند. (Moradi, 2008)

نقش محوری نظام آموزشی در اشاعه فرهنگ حقوق بشر برای هیچ کس پوشیده نیست؛ زیرا کودکان و نوجوانان امروزه رهبران و تصمیم‌گیرندگان آینده‌اند و هر گونه تلاش برای ایجاد باور عمیق در آنان نسبت به مفاهیم حقوق بشر می‌تواند در خلق و حفظ دنیای مسالمت آمیز مؤثر باشد. (Fathi Vajargah, 2003)

عامل در جامعه پذیری افراد نسبت به ارزش‌ها و هنجارهای حقوق بشری و نهادینه شدن آن و در نتیجه پیشگیری از نقض آن بوده و کلید برپا ساختن و تقویت حکومت مبتنی بر دموکراسی است. تحقق این گونه آموزش مستلزم ملاحظاتی از جمله بهبود کیفیت برنامه‌های درسی از طریق

رویکردهایی شامل: روش‌های مشارکتی، مطالعات موردی، بررسی میدانی، تهیه و تدارک مواد دیداری - شنیداری، تئاتر، موسیقی و غیره. آموزش حقوق بشر مسأله مهمی را مطرح می‌کند که عبارت است از پیوند میان شناخت و عمل، یعنی از شناخت به عمل رسیدن (Gandomi, 2008). از آنجایی که کتاب‌های درسی نماد برنامه درسی رسمی بوده، مستقیم‌ترین و مؤثرترین راه برای آموزش مفاهیم علمی، فرهنگی و اجتماعی هر جامعه به شمار می‌رود و با توجه به این که نظام آموزشی ما کتاب محور بوده و فعالیت‌های معلم متمرکز بر کتاب است و دانش‌آموزان نیز ملزم به خواندن و فهمیدن آن هستند و ارزشیابی هم براساس کتاب انجام می‌شود پس باید در نحوه تألیف کتاب‌های درسی نهایت دقت صورت گیرد و بررسی و پی بردن به نقاط ضعف و قدرت کتاب‌های درسی مورد توجه قرار گیرد (Kalantari, 2003). با توجه به این که در نظام آموزشی ما در برنامه درسی دوره متوسطه کتاب‌های درسی معینی تحت عنوان حقوق بشر وجود ندارد بدین منظور کتاب‌های درسی علوم اجتماعی دوره متوسطه مورد تحلیل قرار می‌گیرند؛ زیرا این درس پایه شناخت دانش‌آموزان را از مفاهیم حقوق بشری مانند آزادی، عدالت، برابری و... را افزایش می‌دهد و فرد را به امور سیاسی و اجتماعی علاقه مند می‌کند و آگاهی او را از حقوق و تکالیف خود و دیگران افزایش می‌دهد.

وستین (vestin, 2004) در پژوهشی در کشور بوسنی و هرزگوین کتاب‌های درسی پایه چهارم ابتدایی را مورد تحلیل قرار داد. هدف اصلی پژوهش این بود که چگونه مباحث کتاب‌های درسی را می‌توان با دموکراسی و حقوق بشر مرتبط ساخت. نتایج به دست آمده از تحلیل نشان داد که برنامه‌های درسی بر ارزش‌های دموکراتیک و حقوق بشر تأکید نمی‌کنند، بنابراین باید مورد بازبینی قرار گیرند. فان لین (Fanlyn, 2007) پژوهشی تحت عنوان «حقوق دانشجویان و آموزش حقوق بشر در کشور تایوان» انجام داد. محقق در این پژوهش استدلال می‌کند که آموزش حقوق بشر از لحاظ فهم حقوق دانشجویان یک روش خوب، به ویژه برای کشورهایی همچون تایوان که از اجرای آموزش حقوق بشر در دانشگاه ممانعت می‌کنند، است. وی به این

ساخت، بلکه برای رسیدن به هدف ترویج ایده‌های حقوق بشر از مجرای نظام آموزشی باید تمام برنامه‌های درسی نظام آموزشی و نیز روش‌های آموزشی را از حقوق بشر متأثر ساخت (Amir Arjomand, 1999). بنابراین آموزش حقوق بشر باید محدوده وسیعی از فرایندهای یادگیری و فعالیت‌هایی را شامل شود که کودکان و بزرگسالان را قادر می‌سازد که به صورت انفرادی و یا جمعی شخصیت خود را در اجتماع پرورش دهند. به این معنا که حقوق بشر در تمام سطوح نظام آموزشی اجرا شود و از طریق انتقال محتوا و نیز تجربه کردن آموزش داده شود. به طور مثال آموزش حقوق بشر برای جوانان فرصت‌هایی را فراهم می‌آورد تا مهارت‌های احترام به حقوق بشر و شهروندی را از طریق زندگی در مدرسه تمرین کنند و پرورش دهند. این رویکرد شامل محتوای برنامه درسی و همچنین فرآیندهای آموزشی و محیط آموزشی است (Moradi, 2008) در آموزش حقوق بشر تنها دانستن‌ها و مهارت‌ها مهم نیست بلکه پرورش نگرش‌ها و رفتارهایی که برای هر فرد امکان مشارکت سازنده همراه با احترام در جامعه را فراهم می‌سازد نیز اهمیت دارد. تدریس حقوق بشر سواد مربوط به امر مهمی را ترویج می‌دهد و صلاحیت برای قضاوت‌های مشروع و حیاتی برای بقای را آموزش می‌دهد که یک تجربه در مدرسه می‌تواند این صلاحیت را ارتقا بخشد (Rabert, 1998). اصول اساسی فرهنگ حقوق بشر زمانی باقی خواهد ماند که افراد به دنبال دیدن نقطه‌ای باشند که این اصول را پیاده کنند؛ بنابراین باید دائماً از آن حمایت کرد. این امر کشف شده که دانش‌آموزان مقطع ابتدایی و متوسطه برخی اوقات از فقدان اعتماد رنج می‌برند و برای اجتماعی شدن با دیگران دچار مشکل می‌شوند (Jafari, 2005). تدریس حقوق بشر می‌تواند مستلزم برگشت به شروع باشد و ابتدا تدریس اطمینان و بردباری باشد. تمرین اعتماد می‌تواند با هر گروهی مورد استفاده قرار گیرد و به تحقق یک جو خوب کلاس درس کمک کند. آنها می‌توانند به طور مکرر دانش‌آموزان را در فعالیت‌هایی که مستلزم مشارکت گروهی است مستقر کنند و ظرفیت انسانی را برای همدردی پرورش دهند. در آموزش حقوق بشر یک نیاز به رویکردهای ابتکاری وجود دارد تا به گروه‌های متنوع در جامعه بپردازد؛

کمتر از حد مورد انتظار به این ارزش‌ها توجه شده است (Gandomi, 2008).

مهر محمدی (Mehr Mohamadi, 2012) در پژوهشی تحت عنوان «بررسی سازواری مدعای نظریه‌های رقیب برنامه درسی برای تربیت شهروند دموکراتیک با تکیه بر روایتی شواہی» به این امر اشاره کرد که تربیت شهروندان دموکراتیک از طریق برنامه درسی یکی از ضروریات عصر جدید است. وی ضمن بررسی نظریه‌های انتقادی، عقلانی و پیشرفتگرایی برنامه‌های درسی و پیش فرض‌های آنها در زمینه آموزش شهروندان دموکراتیک، نظریه پیشرفتگرایی را برای آموزش‌های دموکراتیک شهروندی مناسب دانسته است.

روش پژوهش

برای اجرای این پژوهش با توجه به ماهیت موضوع پژوهش و هدف‌های آن از روش تحلیل محتوا (Content analysis) استفاده شده است که بر روی مفاهیم مرتبط با حقوق بشر در کتاب‌های درسی علوم اجتماعی سال‌های اول، دوم و سوم دوره متوسطه صورت گرفت. در حوزه علوم تربیتی تحلیل محتوا به عنوان پژوهش منظم برای توصیف عینی و کمی محتوای کتاب‌ها و متون برنامه درسی و مقایسه پیام‌ها و ساختار محتوا با اهداف برنامه درسی تعریف شده است (Yarmohammadean, 1998). بنابراین تحلیل محتوای کتاب‌های درسی را می‌توان به عنوان کاربرد روش‌های کمی، عینی و نظام دار برای توصیف رسانه آموزشی و آگاهی از میزان تأثیرگذاری آن در فرآیند یاددهی - یادگیری و شناخت واقعیت‌های اجتماعی دانست (Noorean, 2009).

جامعه آماری این پژوهش عبارت بود از کتاب‌های علوم اجتماعی سال اول، دوم و سوم دوره متوسطه در سال تحصیلی ۱۳۹۰-۱۳۹۱ که توسط دفتر برنامه ریزی و تألیف کتاب‌های درسی، تألیف و چاپ شده و در مدارس تدریس می‌شد. با توجه به ماهیت موضوع پژوهش و محدود بودن جامعه آماری از نمونه‌گیری صرف نظر شد و کل جامعه آماری به عنوان نمونه در نظر گرفته شد.

به منظور تعیین روایی ابزار پژوهش، پس از این که سیاهه تحلیل محتوا از طریق مطالعه ادبیات حوزه حقوق

نتیجه می‌رسد که اساتید می‌توانند اقدامات فوری و مستقیم برای حمایت از حقوق دانشجویان در محیط دانشگاه پیشنهاد کنند که در این زمینه شناسایی حقوق دانشجویان خود سرآغاز و اولین مرحله برای تدریس و آموزش حقوق بشر است. (Lorai, 2011)

پژوهش‌های انجام شده به زبان فارسی در زمینه حقوق بشر از پیشینه طولانی برخوردار نیست، به عبارت دیگر عمده مطالعات و کتب منتشره در این زمینه پس از انقلاب اسلامی و به طور خاص پس از جنگ تحمیلی طی دو دهه اخیر انجام پذیرفته است. قاسمی (Gasemi, 2009) در پژوهش خود تحت عنوان «آموزش حقوق بشر و تأثیر آن بر مؤلفه‌های توسعه سیاسی» به این نتیجه می‌رسد که آموزش حقوق بشر از طریق آماده نمودن افکار شهروندان در زمینه اصول اولیه برابری و نیز گسترش تفکر حقوق بشری، روحیه برابری را در فرهنگ سیاسی جامعه درونی کرده و به افراد می‌آموزد که اعمال آنها تنها در محدوده قانون، قابل پذیرش بوده است و در هر مقام و منزلتی که باشند باید به حقوق دیگران احترام بگذارند. همچنین آموزش حقوق بشر با آگاهی دادن به افراد در زمینه حقوق و وظایفشان به آنها می‌آموزد که برای داشتن جامعه‌ای دموکراتیک باید از حقوق خود دفاع نموده و برای دستیابی به آزادی‌های اساسی خود بجنگند. لورائی (Lorai, 2011) پژوهشی تحت عنوان «بررسی جایگاه مؤلفه‌های حقوق بشر در مراحل طراحی و اجرای برنامه درسی دوره ابتدایی شهر تهران در سال ۸۹ - ۹۰» انجام داد. نتایج به دست آمده از این پژوهش نشان می‌دهد که میزان توجه به مفاهیم حقوق بشر و آموزش آن در مرحله طراحی برنامه درسی موجود در حد پایین و در مرحله اجرای برنامه درسی نیز در حد متوسط ارزیابی شده است. همچنین برنامه درسی مدارس با مسأله حقوق بشر و آموزش آن انطباق ندارند. نتایج پژوهشی که توسط مرکز ترویج مسؤلیت اجتماعی شرکت‌ها انجام شده نشان می‌دهد که توجه به مفاهیم و ارزش‌های مبتنی بر حقوق بشر در کتاب‌های درسی دوره راهنمایی به طور متوازن دنبال نشده است به گونه‌ای که در کتاب‌های درسی در تعلیمات اجتماعی بیش از حد انتظار و در کتاب دینی

شده در کتاب سال اول دوره متوسطه در زمینه مفاهیم مرتبط با حقوق مدنی بیشترین واحد به مؤلفه‌های «آزادی احزاب و انجمن‌ها و تشکل‌ها با ۲۴ واحد ضبط شده و حاکمیت در تعیین سرنوشت خود و شرکت در انتخابات آزاد و عادلانه با ۲۲ واحد ضبط شده» اختصاص دارد و کمترین میزان توجه به مؤلفه‌هایی چون «حق حمایت از حریم خصوصی افراد، آزادی انتخاب محل اقامت و عبور و مرور آزادانه، منع شکنجه و رفتار ظالمانه، حق آزادی و امنیت شخصی، تساوی حقوق زن و مرد و حق تابعیت و آزادی تغییر تابعیت» هر کدام با یک واحد؛ تعلق دارد. شایان ذکر است که در دروس کتاب اول دوره متوسطه به مؤلفه‌هایی چون «حق رجوع به دادگاه صالحه و اقامه دعوا و حقوق پناهندگی» اشاره نشده است.

همچنین بیشترین بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت در کتاب علوم اجتماعی سال اول متوسطه به مؤلفه‌های «آزادی احزاب و انجمن‌ها، حاکمیت در تعیین سرنوشت خود و شرکت در انتخابات آزاد و عادلانه» و کمترین بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت مربوط به مؤلفه‌هایی چون «حق حمایت از حریم خصوصی افراد، آزادی انتخاب محل اقامت و عبور و مرور آزادانه، منع شکنجه و رفتار ظالمانه، حق آزادی (امنیت شخصی)، تساوی حقوق زن و مرد و حق تابعیت است.

سؤال دوم: میزان توجه به مفاهیم مرتبط با حقوق مدنی در کتاب علوم اجتماعی سال دوم متوسطه چگونه است؟

جدول شماره ۲ توجه به مؤلفه‌های حقوق بشر در برنامه درسی رسمی علوم اجتماعی دوره متوسطه را نشان می‌دهد. بر اساس این جدول، از کل ۹۰ واحد شمارش شده در کتاب سال دوم دوره متوسطه در زمینه مفاهیم حقوق بشر بیشترین واحد به مؤلفه «تشکیل حکومت و مشارکت در اداره امور جامعه با ۱۹ واحد ضبط شده» اختصاص دارد و کمترین میزان توجه به مؤلفه‌های «حق رجوع به دادگاه صالحه و اقامه دعوا، حق دفاع و انتخاب وکیل، حق آزادی و امنیت شخصی و آزادی اجتماعات و راهپیمایی» هر کدام با یک واحد؛ تعلق دارد.

بشر و بررسی مطالعات داخلی و خارجی تدوین شد، در اختیار ۸ تن از اساتید علوم تربیتی و حقوق بشر قرار گرفت و پس از اخذ نظرات آنها تجدید نظرهایی به عمل آمد و فهرست نهایی آن تنظیم شد که این سیاهه شامل ۲۶ مفهوم مرتبط با حقوق بشر بود که در پژوهش حاضر در قالب جداول نشان داده شده است. همچنین سیاهه مربوط به تحقیق حاضر در پژوهشی تحت عنوان بررسی میزان توجه به مؤلفه‌های حقوق بشر در کتب تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی که توسط قلاتاش (Galtash, 2009) انجام شده است ۱۷۶ برآورد شده است که نشان از پایداری ابزار مورد استفاده است.

در پژوهش حاضر از روش آمار توصیفی و نیز جداول فراوانی، بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت برای توصیف و تجزیه و تحلیل داده‌ها استفاده شد.

یافته‌های پژوهش

به منظور پردازش داده‌های جمع آوری شده تلاش گردید که از روش جدیدی که برگرفته از تئوری سیستم‌ها است، استفاده شود. این روش آنتروپی شانون (Shannon Entropy) است که پردازش داده‌ها را در بحث تحلیل محتوا با نگاه جدید مطرح می‌کند. (Jamali, 2013) بر اساس این روش که به مدل جبرانی مشهور است، محتوای کتاب‌های درسی علوم اجتماعی دوره متوسطه از نقطه نظر سه منبع (کتاب سال اول، دوم، سوم متوسطه) و ۲۶ مؤلفه (مؤلفه‌های حقوق بشر) شناسایی و طبقه بندی شدند. در ابتدا پیام برحسب مقوله‌ها به تناسب هر منبع در قالب فراوانی شمارش شد. بر اساس داده‌های جدول فراوانی، این داده‌ها به هنجار گردید، سپس بار اطلاعاتی هر مقوله محاسبه شد و در آخر با استفاده از بار اطلاعاتی مقوله‌ها ضریب اهمیت هر یک از آنها به دست آمد.

سؤال اول: میزان توجه به مفاهیم مرتبط با حقوق مدنی در کتاب علوم اجتماعی سال اول متوسطه چگونه است؟

جدول شماره ۱ توجه به مؤلفه‌های حقوق بشر را در برنامه درسی رسمی علوم اجتماعی دوره متوسطه را نشان می‌دهد. بر اساس این جدول از کل ۱۷۹ واحد شمارش

جدول ۱ - توزیع فراوانی، میزان بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت مفاهیم مرتبط با حقوق بشر در کتاب علوم اجتماعی سال اول متوسطه

شاخص	فراوانی	بار اطلاعاتی	ضریب اهمیت
حق امنیت اجتماعی	۴	۰/۲۶۷	۰/۰۳۹
حق حیات	۱۰	۰/۴۴۴	۰/۰۶۴
حق مصون ماندن از هتک حرمت و آبرو	۳	۰/۲۱۲	۰/۰۳۱
حق مالکیت	۵	۰/۳۱	۰/۰۴۵
حق حمایت از حریم خصوصی افراد	۱	۰	۰
آزادی انتخاب محل اقامت و عبور و مرور آزادانه	۱	۰	۰
حق رجوع به دادگاه صالحه و اقامه دعوا	۰	۰	۰
حق دفاع و انتخاب وکیل	۴	۰/۲۶۷	۰/۰۳۹
منع شکنجه و رفتار ظالمانه	۱	۰	۰
حق آزادی و امنیت شخصی	۱	۰	۰
آزادی عقیده	۹	۰/۴۲۳	۰/۰۶۱
آزادی مذهب	۳	۰/۲۱۲	۰/۰۳۱
آزادی بیان	۲	۰/۱۳۴	۰/۰۲
آزادی مطبوعات	۱۲	۰/۴۷۹	۰/۰۷
آزادی احزاب و انجمن‌ها و تشکل‌ها	۲۴	۰/۶۱۳	۰/۰۹
آزادی اجتماعات و راهپیمایی	۸	۰/۴	۰/۰۵۸
تشکیل حکومت و مشارکت در اداره امور جامعه	۱۷	۰/۵۴۷	۰/۰۷۹
حاکمیت در تعیین سرنوشت خود و شرکت در انتخابات آزاد و عادلانه	۲۲	۰/۵۹۶	۰/۰۸۶
حق اشتغال به مشاغل عمومی	۱۳	۰/۴۹۴	۰/۰۷۱
تساوی حقوق زن و مرد	۱	۰	۰
حقوق کودک	۱۱	۰/۴۶۲	۰/۰۶۷
حق ازدواج و تشکیل خانواده	۲۰	۰/۵۷۷	۰/۰۸۴

۰	۰		حقوق پناهندگی
۰/۰۲	۰/۱۳۴	۲	حقوق اقلیت‌ها
۰/۰۳۹	۰/۲۶۷	۴	حقوق زنان
۰	۰	۱	حق تابعیت و آزادی تغییر تابعیت

جدول ۲ - توزیع فراوانی و میزان بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت مفاهیم مرتبط با حقوق بشر در کتاب علوم اجتماعی سال دوم متوسطه

ضریب اهمیت	بار اطلاعاتی	فراوانی	شاخص
۰/۱۴۴	۰/۵۱۲	۱۰	حق امنیت اجتماعی
۰/۱۱۲	۰/۳۹۸	۶	حق حیات
۰	۰		حق مصون ماندن از هتک حرمت و آبرو
۰	۰		حق مالکیت
۰	۰	۳	حق حمایت از حریم خصوصی افراد
۰	۰	۴	آزادی انتخاب محل اقامت و عبور و مرور آزادانه
۰	۰	۱	حق رجوع به دادگاه صالحه و اقامه دعوا
۰	۰	۱	حق دفاع و انتخاب وکیل
		۴	منع شکنجه و رفتار ظالمانه
		۱	حق آزادی و امنیت شخصی
۰/۱۳۷	۰/۴۸۸	۹	آزادی عقیده
۰	۰	۴	آزادی مذهب
۰/۱۱۲	۰/۳۹۸	۶	آزادی بیان
۰	۰	۲	آزادی مطبوعات
۰	۰		آزادی احزاب و انجمن‌ها و تشکل‌ها
۰	۰	۱	آزادی اجتماعات و راهپیمایی
۰/۱۸۴	۰/۶۵۴	۱۹	تشکیل حکومت و مشارکت در اداره امور جامعه

۰/۱۱۲	.۳۹۸	۶	حاکمیت در تعیین سرنوشت خود و شرکت در انتخابات آزاد و عادلانه
۰	۰		حق اشتغال به مشاغل عمومی
۰	۰		تساوی حقوق زن و مرد
۰	۰		حقوق کودک
۰/۱۱۲	.۳۹۸	۶	حق ازدواج و تشکیل خانواده
۰/۰۸۷	.۳۰۸	۴	حقوق پناهندگی
۰	۰	۳	حقوق اقلیت‌ها
۰	۰		حقوق زنان
۰	۰		حق تابعیت و آزادی تغییر تابعیت

بر اساس این جدول از کل ۹۲ واحد شمارش شده در این کتاب در زمینه مفاهیم حقوق بشر بیشترین واحد به مؤلفه «تشکیل حکومت و مشارکت در اداره امور جامعه با ۲۳ واحد ضبط شده» اختصاص دارد و کمترین میزان توجه به مؤلفه چون «حق مصون ماندن از هتک حرمت و آبرو، حق دفاع و انتخاب وکیل و حقوق کودک» هر کدام با یک واحد؛ تعلق دارد. و به مؤلفه‌هایی چون «حق مالکیت، حق حمایت از حریم خصوصی افراد، حق رجوع به دادگاه صالحه و اقامه دعوا، حق اشتغال به مشاغل عمومی، تساوی حقوق زن و مرد، حقوق پناهندگی و حقوق زنان» اشاره نشده است.

بر اساس نتایج به دست آمده از این جدول بیشترین بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت در کتاب علوم اجتماعی سال سوم دوره متوسطه در زمینه مفاهیم مرتبط با حقوق بشر به مؤلفه «تشکیل حکومت و مشارکت در اداره امور جامعه و حاکمیت در تعیین سرنوشت خود و شرکت در انتخابات آزاد و عادلانه» و کمترین بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت مربوط به مؤلفه «حق آزادی و امنیت شخصی» است.

شایان ذکر است که در دروس کتاب دوم دوره متوسطه به مؤلفه‌هایی چون «حق مصون ماندن از هتک حرمت و آبرو، حق مالکیت، آزادی احزاب و انجمن‌ها و تشکل‌ها، حق اشتغال به مشاغل عمومی، تساوی حقوق زن و مرد، حقوق کودک، حقوق زنان و حق تابعیت تغییر» اشاره نشده است. بر اساس نتایج به دست آمده در این جدول بیشترین بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت در کتاب علوم اجتماعی دوره متوسطه در زمینه مفاهیم مرتبط با حقوق بشر به مؤلفه «تشکیل حکومت و مشارکت در اداره امور جامعه» کمترین بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت مربوط به مؤلفه چون «حقوق پناهندگی» است.

سؤال سوم: میزان توجه به مفاهیم مرتبط با حقوق مدنی در کتاب علوم اجتماعی سال سوم متوسطه چگونه است؟

جدول شماره ۳ میزان توجه به مؤلفه‌های حقوق بشر در برنامه درسی رسمی علوم اجتماعی سال سوم دوره متوسطه را نشان می‌دهد.

جدول ۳ - توزیع فراوانی و میزان بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت مفاهیم مرتبط با حقوق بشر در کتاب علوم اجتماعی سال سوم متوسطه

شاخص	فراوانی	بار اطلاعاتی	ضریب اهمیت
حق امنیت اجتماعی	۶	۰/۳۹۶	۰/۰۸۷
حق حیات	۲	۰	۰
حق مصون ماندن از هتک حرمت و آبرو	۱	۰	۰
حق مالکیت		۰	۰
حق حمایت از حریم خصوصی افراد		۰	۰
آزادی انتخاب محل اقامت و عبور و مرور آزادانه	۲	۰	۰
حق رجوع به دادگاه صالحه و اقامه دعوا		۰	۰
حق دفاع و انتخاب وکیل	۱	۰	۰
منع شکنجه و رفتار ظالمانه	۵	۰	۰
حق آزادی و امنیت شخصی	۲	۰/۱۹۲	۰/۰۴۲
آزادی عقیده	۸	۰/۴۶	۰/۱
آزادی مذهب	۵	۰/۳۵۶	۰/۰۷۸
آزادی بیان	۱	۰	۰
آزادی مطبوعات	۴	۰/۳۰۶	۰/۰۶۷
آزادی احزاب و انجمن‌ها و تشکل‌ها	۴	۰/۳۰۶	۰/۰۶۷
آزادی اجتماعات و راهپیمایی	۴	۰/۳۰۶	۰/۰۶۷
تشکیل حکومت و مشارکت در اداره امور جامعه	۲۳	۰/۶۹۳	۰/۱۵۲
حاکمیت در تعیین سرنوشت خود و شرکت در انتخابات آزاد و عادلانه	۱۰	۰/۵۱	۰/۱۱۲
حق اشتغال به مشاغل عمومی		۰	۰
تساوی حقوق زن و مرد		۰	۰

۰	۰	۱	حقوق کودک
۰/۱۰۶	۰/۴۸۶	۹	حق ازدواج و تشکیل خانواده
۰	۰		حقوق پناهندگی
۰/۰۵۳	۰/۲۴۳	۳	حقوق اقلیت‌ها
۰	۰		حقوق زنان
۰/۰۶۷	۰/۳۰۶	۴	حق تابعیت و آزادی تغییر تابعیت

بحث و نتیجه‌گیری

دوره متوسطه یکنواخت نبوده و نیز برخی مفاهیم حقوق بشر در کتاب‌های درسی علوم اجتماعی مورد توجه قرار نگرفته است و برخی نیز درصد کمی از محتوا را به خود اختصاص داده است و از سویی دیگر با توجه به این که آشنایی با کلیه مفاهیم حقوق بشر برای دانش‌آموزان ضروریست، بنابراین در کتاب‌های درسی باید مفاهیم حقوق بشر به طور جامع و کامل مورد تأکید قرار گیرد و سازمان تألیف کتب درسی باید مفاهیم حقوق بشر را به طور کامل و قابل فهم در کتاب‌های درسی ارائه نماید. البته باید اشاره کرد که این نتایج مختص نظام آموزشی ما نیست، بلکه مطالعات گوناگونی که در کشورهای مختلف صورت گرفته و در آنها نظام‌های آموزشی و برنامه‌های درسی رسمی مورد تحلیل قرار گرفته است، نشان دهنده نتایج همسو با یافته‌های تحقیق حاضر است. به طور مثال پژوهشی که توسط مرادی (Moradi, 2008) انجام گرفته است نمایان می‌سازد که در کشورهای غربی و ایالات متحده آمریکا در زمینه آموزش حقوق بشر برخی مفاهیم بشتر و برخی مفاهیم مربوط به حقوق بشر کمتر مورد ملاحظه و مورد توجه واقع شده‌اند و یا در اکثر کشورهای آفریقایی کمترین توجه به آموزش مفاهیم حقوق بشر در قالب برنامه‌های درسی شده است. همچنین نتایج این پژوهش با نتایج پژوهش‌های حکیم زاده، کیامنش و عطاران (Hakimzadeh, 2007, Kiyamanesh & Attaran) و پژوهش انجام شده توسط قلتاش (Galtash, 2009) از باب میزان توجه به مؤلفه‌های حقوق بشر به صورت کلی هم‌خوانی دارد، البته در پژوهش حکیم زاده و همکاران و قلتاش، مطالعه

مطالعه حاضر که بر کتب درسی علوم اجتماعی دوره متوسطه و مفاهیم مربوط به حقوق بشر متمرکز بود، نشان داد که مفاهیم و مؤلفه‌های مربوط به حقوق بشر، حداقل در قالب ۲۶ مفهوم در دوره متوسطه قابل تعقیب و آموزش هستند. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که سیر توالی و نحوه عرضه مفاهیم مرتبط با حقوق بشر در کتب علوم اجتماعی از نظم ویژه‌ای پیروی نمی‌کند. به نحوی که نه تنها مفاهیم مرتبط با حقوق بشر همگام با افزایش پایه‌های تحصیلی از عمق و توسعه ویژه برخوردار نمی‌شوند، حتی توالی روانشناختی محتوا نیز در این کتاب‌ها رعایت نمی‌شود.

همچنین بر اساس مطالعات انجام شده و تحلیل‌های صورت گرفته از کتب درسی تعلیمات اجتماعی دوره متوسطه، می‌توان به نتایج کلی زیر اشاره نمود: در کتاب‌های علوم اجتماعی دوره سه متوسطه توجه یکسانی به مفاهیم مربوط به حقوق بشر نشده است به طوری که از مجموع ۳۶۱ واحد ضبط شده در زمینه مفاهیم حقوق مدنی ۱۷۹ واحد (۵۰٪) مربوط به سال اول متوسطه، ۹۰ واحد (۲۴٪) مربوط به سال دوم متوسطه و ۹۲ واحد (۲۶٪) مربوط به سال سوم متوسطه است.

توزیع فراوانی، بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت مفاهیم حقوق بشر در کتاب‌های علوم اجتماعی نیز یکنواخت نیست به گونه‌ای که به برخی مفاهیم زیاد و برخی مفاهیم خیلی کم مورد توجه قرار گرفته‌اند. برخی دیگر نیز در این کتب مورد غفلت واقع شده‌اند. بنابراین از آنجایی که توزیع فراوانی مفاهیم حقوق بشر در کتاب‌های علوم اجتماعی

• در فرآیند آموزش حقوق بشر به دانش‌آموزان، معلمان نقش کلیدی دارند و تا آنها به مفاهیم حقوق بشر تسلط نداشته باشند در آموزش این مفاهیم به دانش‌آموزان توفیق نخواهند یافت. لذا گنجاندن محتوای مبتنی بر حقوق بشر در راهنمای تدریس (راهنمای معلم) و آموزش معلمان در این مورد امری ضروری به نظر می‌رسد.

• آموزش مفاهیمی مانند حق؛ عدالت و بی‌عدالتی، دموکراسی ... به صورت مستقیم و غیرمستقیم در این کتاب‌ها در کنار مفاهیم سنتی تربیت اجتماعی باعث غنا بخشی کتاب‌های درسی و آشنایی دانش‌آموزان با حقوق و تکالیف خود در خانواده، مدرسه و جامعه می‌شود؛ بنابراین اختصاص بخش‌هایی از کتاب‌های علوم اجتماعی دوره متوسطه به آموزش حقوق بشر می‌تواند راهکار مناسب در این زمینه باشد (Mahmudi, 2011).

• همچنین برنامه درسی پنهان نیز باید در کنار برنامه درسی رسمی مورد توجه دست اندرکاران نظام آموزشی باشد. زیرا دانش‌آموزان از طریق برنامه درسی پنهان با انواع دانش علمی، اجتماعی، تاریخی، اقتصادی و سیاسی، مهارت‌ها و نگرش‌های مختلفی همچون احترام، توجه به نفع عموم، برابری، رعایت قانون و مقررات و سایر مفاهیم مرتبط با حقوق بشر آشنا می‌شوند.

منابع

Amir Arjomand, A. (1999). Human Rights Education, Journal of Legal Studies, Vol 10. No 26, pp 159-180 [Persian]

Behruzikhah, A. (2007). Human Rights Education for Peace (Master's thesis), Shahid Beheshti University [Persian]

Fagan, A. (2002). A brief introduction to and history of Human rights, Washington: national council for the social studies.

Fathi Vajargah, K. (2003). The Place and importance of peace and war in the elementary school textbooks. Journal of Human Sciences, Vol 4, No 38, pp 25-48 [Persian]

Galtash, A. (2009). Review approaches to citizenship education in the primary school curriculum in Iran in order to Provide citizenship

مؤلفه‌های حقوق بشر نیز به صورت ویژه مورد مطالعه قرار نگرفته است. همچنین نتایج تحقیق جعفری (Jafari, 2005) در تأیید نتایج پژوهش حاضر، مهمترین مؤلفه‌های حقوق بشر برای آموزش را شناسایی کرده است که با مفاهیم حقوق بشر که در تحقیق حاضر مشخص شده‌اند منطبق است. نتایج این پژوهش با نتایج مطالعه تطبیقی کنت تای (Konttay, 1999) هم‌خوانی ندارد. او در بررسی‌های خود مشخص نموده که یکی از موارد و مؤلفه‌های مورد توجه در برنامه درسی مدارس توجه به حقوق بشر است.

با توجه به یافته‌های بالا و نیز اهمیت کتاب‌های درسی در آموزش مفاهیم حقوق بشر، توجه جدی به کتاب درسی و اصلاح آن ضروری به نظر می‌رسد. زیرا کتاب‌های درسی در واقع یکی از مهمترین مراجع و منابع یادگیری دانش‌آموزان در نظام آموزشی است و بیشتر فعالیت‌های آموزشی در چارچوب کتاب‌های درسی صورت می‌گیرد و بیشترین فعالیت‌ها و تجربه‌های آموزشی دانش‌آموزان و معلم حول محور آن سازماندهی می‌شود. این واقعیت باعث شده است که صاحب نظران و پژوهشگران، محتوای آموزشی دوره‌های تحصیلی را با توجه به نیازهای فراگیران مورد بررسی و تجزیه و تحلیل قرار دهند؛ بنابراین پی بردن به نقاط ضعف و قوت این کتاب‌ها به عنوان مهمترین رکن آموزشی دارای اهمیت است.

پیشنهادات

• با توجه به نتایج به دست آمده از پژوهش، برخی مفاهیم حقوق بشر در کتاب‌های درسی اجتماعی دوره متوسطه مورد توجه قرار نگرفته است و برخی نیز درصد کمی از محتوا را به خود اختصاص داده است، بنابراین سازمان تألیف کتب درسی پیشنهاد می‌شود که مفاهیم حقوق بشر را به طور کامل و قابل فهم در کتاب‌های درسی مورد توجه قرار دهد.

• با توجه به این که از تصاویر کمی در کتاب‌های تعلیمات اجتماعی برای بیان مفاهیم حقوق بشر استفاده شده است و با توجه به تأثیرگذاری زیاد تصاویر در یادگیری مفاهیم، پیشنهاد می‌شود از تصاویر بیشتری در این زمینه استفاده شود.

Mehrpour, H. (2008). Human Rights and Executive Strategies for Human Rights, Tehran: Publications of Ettelaat [Persian]

Mehr Mohamadi, M. (2012). Investigation of the compatibility of claims in rival curriculum theories for democratic citizenship based on a schwabeian perspective. Journal of Research in Curriculum Planning, Vol 9, No 7, pp 18-31 [Persian]

Moradi, M. (2008). Human Rights Education for School Children (Master's thesis), Shahid Beheshti University [Persian]

Navab Daneshmand, F. (2006). Right to Human Rights Education And strategies for effective practice (Master's thesis), Tehran University [Persian.]

Noorean, M. (2009). Practical guide content analysis of elementary school textbooks, Tehran: Publications of Shoura [Persian]

Robert, K. (1998). The Relationship between International Humanitarian Law and Human Rights Law: A Brief History of the Universal Declaration of Human Rights and the Geneva Conventions. Journal of International Review of the Red Cross, No. 324, pp.409-419 .

Shadvar, Z. (2003). Content analysis of elementary school math books based on cognitive domain of Bloom's Classification of Educational Objectives (Master's thesis), Shahid Beheshti University [Persian]

Westin, L. (2004). education and democracy in bosnia and herzegovin, international journal of educational development, vol 24, No 5, pp 495-509 .

Yazdani, A. (2002). The role of education in the prevention of human rights violations (Master's thesis), Faculty of International Relations, Ministry of Foreign Affairs [Persian]

Yarmohammadean, M. (1998). Principles of Curriculum Development, Tehran: Publications of Yadvareh Ketab [Persian]

education curriculum proposal (Doctoral thesis), Islamic Azad University-Khorasgan [Persian]

Gandomi, F. (2008). Content Analysis Social Sciences Textbook in Secondary School from the perspective of Human Rights concepts (Master's thesis), Shahid Beheshti University [Persian]

Hakimzadeh, R., Kiyamanesh, A., & Attaran, M. (2007). Textbook content analysis according to the International Day for the broader issues of curriculum. Journal of Curriculum Studies, Vol 2, No 5, pp 27-54 [Persian]

Hashemi, M. (2005). Human rights and fundamental freedoms (Volume 1), Tehran: Publications of Mizan [Persian]

Jafari, M. (2005). Assessment with respect to human rights education in the primary school curriculum (Master's thesis), Azad University of Tehran [Persian]

Jamali Tazekand, M. (2013). Analyzing the Status of Citizenship Education components in Social Science Curriculum Content of Secondary School. Journal of Research in Curriculum Planning, Vol 10, No 10, pp 1-19 [Persian]

Kalantari, A. (2003). Assess the achievement of the cognitive objectives of junior Science Book Based on the performance of students in grade 14 in Tehran And presentation of good practices in this field (Master's thesis), Allameh Tabatabai University [Persian]

Konttay, D. (1999). International Humanitarian Law Lies between the Islamic Concept and Positive International Law. Journal of International Review of the Red Cross, No 275, pp 101-111 .

Lorai, M. (2011). Study the status of human rights components In the process of designing and implementing curriculum in elementary school in Tehran In the years 2010-2011 (Master's thesis), Shahid Beheshti University [Persian]

Mahmudi, M. (2011). Content Analysis Social Sciences Textbook in Secondary School from the Perspective of Citizenship Education Approach. Journal of Research in Curriculum Planning, Vol 8, No 1 & 2, pp 96-108 [Persian]